

Бардукова Г. О., к. філол. н., м. н. с.,
Інститут української мови НАН України

РОЛЬ СЛОВОТВОРЧИХ ЗАСОБІВ В ОНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Досліджено участь морфем у розвитку фраземіки сучасної української мови. Визначено та докладно схарактеризовано вияви такої продуктивної взаємодії складників різних мовних підсистем. Джерелами ілюстративного матеріалу слугували художні твори сучасних авторів, мову яких вирізняє фразеотворчість.

Ключові слова: мовна система, фраземіка, фразема, фразеологізм, морфеміка, словотвір.

У працях з теорії мови А. О. Білецький свого часу підкреслював: мова – це надзвичайно складна гнучка й динамічна система знаків, що складається з кількох пов’язаних між собою релятивно фінітних і релятивно трансфінітних підсистем, або орбіт [Белецький 1974, 21–22; Белецький 2012, 529–530]. Саме тісний, взаємозбагачувальний міжорбітний зв’язок і специфічні відношення між складниками кожної орбіти утримують мову в стійкій і водночас плинній рівновазі, тобто забезпечують розвиток мови, самé її існування².

Активно взаємодіють між собою підсистеми морфем, лексем і фразем³. Морфемна підсистема функціонує завдяки перманентним ротаціям у класах кореневих і службових одиниць, тобто завдяки тому, що в процесі історичного розвитку одні морфеми переходять до розряду інших, розширюючи свою

---

² Мова повною мірою виконує свої функції й унаслідок зовнішніх контактів із системами інших національних мов, через постійне вливання різного виду запозичень, але в цій статті ми зосередили увагу тільки на внутрішньому мовному впорядкуванні та саморегулюванні.

³ Суфікс **-ем(а)** в найменуваннях мовних одиниць свідчить про їхню належність до системи мови. Емічні одиниці в мовній діяльності одержують вираження в етичних одиницях: морфеми – в морфах (аломорфах), лексеми – в словах, фраземи – у фразеологізмах (фразеологічних одиницях).

комбінаторику, напр.: морфема **пред-** у *постпред* – корінь і в *представник* – префікс [Клименко 2014, 464]. Морфеміку, з іншого боку, живлять лексеми, які стають морфемами, як-от прийменник / префікс **біля**: *білялітературний* [АРСУН 2013, 59–61]. Семантичну орбіту, або апосистему (А. О. Білецький так визначив лексику [Белецький 1974, 24–25]), поповнюють її власні ресурси: давно відомі лексеми набувають нових значень, пор. *жарг. глянець* – "синонім до *гламур* стосовно модних журналів, їхньої близькості до загальноприйнятих стандартів розкоші, шику, зовнішнього блиску" [АРСУН 2013, 78]. Важливу роль у збагаченні арсеналу лексем відіграють морфеміка й словотвір та фраземіка. Морфемі у функції словотворчих формантів слугують появі відлексемних і відфраземних⁴ новотворів на зразок *за + океан* → *заокеанець* [АРСУН 2013, 106], **ЛЯПАТИ** (*ляскати, махати і т. ін.*) **ЯЗИКОМ** → *язикомахайл(о)* [Колоїз 2007, 110]. Фраземи можуть згортатися в одне слово й без участі морфем: **РОБІТИ / ЗРОБІТИ З МҀХИ СЛОНА́ (вола́, буга́я)** → *муха* "щось незначне, не варте уваги" [Колоїз 2007, 181]. Учені називають по-різному цей процес: відфраземним словотворенням у лексико-семантичний спосіб (М. Ф. Алефіренко), компресією (М. В. Жуйкова), фраземною універбацією (Ж. В. Колоїз).

Фраземіку, найвищу в аналізованій ієрархії орбіту мовних одиниць, забезпечує засобами до існування лексика та синтаксис: вільні словосполучення усталюються з часом у мові, здобувають узагальнено-переносного значення. З іншого боку, потужною підтримкою для фраземіки є її власні ресурси. Давно відомі, словникові одиниці нерідко більш або менш істотно розширюють мережу своїх значень, при цьому їхня форма лишається незмінною. Однак частіше за все фразеоконпоненти таки зазнають формальних перетворень – фонетичних, лексичних, граматичних, за типом використаних мовних засобів. Ці перетворення можуть позначатися на фразеосемантиці, а

---

⁴ М. А. Алексєнко, Т. П. Білоусова й О. І. Литвинникова в 2003 році видали "Словник відфразеологічної лексики сучасної російської мови". В українстиці такого кодексу ще бракує.

можуть її жодним чином не стосуватися. Серед таких видозмін увагу привертають заміни в морфемах компонентів.

Л. Г. Скрипник вважала, що фразеологізми, посталі внаслідок взаємодії складників, які різняться словотвірною, слід розглядати як граматичні, або формальні, варіанти [Скрипник 1969, 13], тобто як ідентичні за значенням одиниці. Однак сучасна українськомовна практика доводить, що морфемні й словотвірні зміни не можуть бути зовсім відстороненими від фразеологічної семантики. Іншими словами, слід розрізняти: 1) семантично не релевантні заміни в морфемах фразеокomпонентів; 2) семантично релевантні заміни в морфемах компонентів фразем; 3) оновлення значеннєвої фразеоструктури на тлі нетипового контексту й нерелевантних змін у морфемах компонентів.

1. Семантично не релевантні заміни в морфемах фразеокomпонентів.

Прикладом цього достатньо вичерпно описаного в лінгвістиці явища є фразеологізми *втрапляти на язик* і *втрапляти на очі* – текстові втілення фразем **ПОТРА́ПИТИ (попа́сти, попада́тися і т. ін.) НА ЯЗІ́К** [СФУМ 2008, 551] і **ПОТРА́ПИТИ (попа́сти, на́верну́тися і т. ін.) / ПОТРА́ПЛЯТИ (попада́ти, на́верта́тися і т. ін.) НА О́ЧІ** [СФУМ 2008, 550–551]: *В селі знали: від народження кривоногого Василина, якій, не криючись, призивішувалися Кривою Качкою, володіє чимось більшим, ніж простим ворожбитством. Ото й намагалися на язик, а тим паче на очі їй не потрапляти* (М. Матіос). Ці некодифіковані фразеологізми передають значення своїх зразків – "стати об'єктом розмов, пересудів, дотепів, жартів і т. ін." і "з'явитися перед ким-небудь, зустрітися з кимсь", відповідно, – але різняться з ними формою, точніше, словотвірними префіксами стрижневих дієслів **по-** та **в-**.

2. Семантично релевантні заміни в морфемах компонентів фразем.

Способом порушення фраземних форми й значення є суфіксація, префіксація або постфіксація частіше за все одного з компонентів

фраземи⁵. Порушення системної норми щодо вживаної в значенні "пильно, уважно, з неприхованим інтересом оглядати кого-, що-небудь" фраземи **ОБМА́ЦУВАТИ (ма́цати) / ОБМА́ЦАТИ (помáцати) ОЧІ́МА (по́глядом, зо́ром і т. ін.)** [СФУМ 2008, 453] виявляється в творенні від компонента-дієслова **ма́цати** за допомогою суфікса однократної дії **-ну-** нового слова й у супровідному ускладненні семантики всієї одиниці, пор.: **МА́ЦНУТИ ПОГЛЯДОМ**. Мимохідь, не виявляючи великого інтересу, подивитися на кого-небудь (Г. Б.). *Але ці [міські] дівчата для нього [Шурки Кукси] ніби й чужі, до них інтерес виявляв хіба позірний: отак ма́цнув поглядом, та й усе; його більше хвилювали дівчата околичні, тобто простіші й не такі церемонні* (В. Шевчук). Уточнювальних нюансів у семантиці дістають фраземи **ЗАПЛЮ́ЩУВАТИ (рідше закривáти, замикáти і т. ін.) / ЗАПЛЮ́ЩИТИ (рідше закрíти, замкнúти і т. ін.) О́ЧИ** на що і **ТОПТА́ТИ РЯСТ**, які нормативно означають "навмисне не помічати чого-небудь, не звертати уваги на щось" [СФУМ 2008, 251] і "жити" [СФУМ 2008, 716], відповідно, унаслідок творення форми доконаного виду від граматично незалежного компонента-дієслова завдяки його префіксації: **ПОЗАПЛЮ́ЩУВАТИ О́ЧИ** на що. Навмисне не помічати чого-небудь, не звертати уваги на щось (про всіх або багатьох) (Г. Б.). *Генпрокурор закликає запліющити очі на те, що вона [леді Ю] жінка. По-моєму, вони всі вже там позапліющували очі на все* (Л. Костенко); **ПОТОПТА́ТИ РЯ́СТУ**. Вести активне, діяльне життя і мати насолоду від цього ще якийсь час (Г. Б.). *Скільки йому [дідові] років, кажеш? Сімдесят чотири? Міг би ще потоптати рясту, звичайно, але через упертого внука "вишку" заробить* (Ю. Андрухович). Зміна відмінкової форми іменника **РЯСТ**, визначеної чинною фраземною нормою, на форму родового відмінка не впливає на зрушення в значенні системної одиниці. Додатковий значеннєвий відтінок "взаємності" стає набуток семантики системної фразеологічної одиниці

---

⁵ У передмові до "Словника фразеологізмів української мови" його автори визначили це явище як деривацію – лексичну та семантичну. Деривати вони подали напівжирним шрифтом меншим кеглем після ілюстрацій у кінці словникової статті або в кінці значення полісемічного фразеологізму без тлумачення [СФУМ 2008, 7–9].

СВЕРДЛІТИ / ПОСВЕРДЛІТИ ОЧІМА (поглядом), уживаної в значенні "пильно, пронизливо дивитися на кого-, що-небудь" [СФУМ 2008, 630], у результаті словотвірних постфіксальних перетворень, яких зазнає її дієслівний складник, пор.: **СВЕРДЛІТИСЯ ПОГЛЯДАМИ**. Пильно, пронизливо дивитися один на одного (Г. Б.). ...*в кімнаті лишилися тільки ми утрюх – Римарук, та дівчина і я. І ніхто з нас не хотів залишити її з іншим. Так ми сиділи й сиділи, курили й курили, свердлилися поглядами, електризувалися, іскрили...* (Ю. Андрухович). Компонент **СВЕРДЛІТИ** стає твірною базою для зворотного дієслова *свердлітися*, що називає взаємні дії кількох суб'єктів, які одночасно є і об'єктами цих дій. Фразама **КІДАТИ** (*шпурляти, жбурляти і т. ін.*) / **КІНУТИ** (*шпурнути, жбурнути і т. ін.*) **КАМІНЦІ** (*камінця, грудкою і т. ін.*) **В ГОРІД** якісно змінює кодифіковане словником значення "зачіпати кого-небудь словами, розмовами, натякаючи на щось" [СФУМ 2008, 293], як-от: **КІНУТИ КАМІНЦЯ В ГОРІДЧИК** *який*. Позалицятися до кого-небудь, закрутити з кимось на боці роман (Г. Б.). *Це [кокетування з жінкою-кішкою] поправило йому [Колі-рибалці] настрій, і Коля тут-таки вирішив: коли відпочине сам та й коли уляжеться пух цієї історії, можна буде спробувати кинути камінця в той горідчик* (В. Шевчук). Цю семантичну зміну пов'язано з творенням похідного слова – вторинного демінутива – від компонента-іменника **ГОРІД** послідовним приєднанням двох зменшено-пестливих суфіксів: *город* → *город-ець* → *горід-ч-ик*. Демінутив пом'якшує значення фраземи, створює грайливий контекст.

3. Оновлення значеннєвої фразеоструктури на тлі нетипового контексту й нерелевантних змін у морфемах компонентів.

Відхід від норми в семантиці і супровідно у формі фразем інколи зумовлений передусім їхнім функціонуванням у новому, відмінному від відображеного словником контексті, напр.: **БІТИ ГОЛОВОЮ В СТІНИ**. Робити все, що тільки можливе й неможливе, докладати всіх зусиль, щоб зарадити чийомусь лиху (Г. Б.). *Юр'яна била би головою в стіни. Але діти... Боже, діти... Але що тепер діти, коли нема коло них господаря, її приятеля солодкого, поради й розради її втішної?! Як вона не допоможе Уласієві, то ніхто не допоможе* (М. Матіос). Стрижневий

компонент фраземи **БІТИСЯ ГОЛОВОЮ ОБ СТІНИ, БІТИСЯ ГОЛОВОЮ В МУР** – зворотнє дієслово, що позначає збіг суб'єкта і об'єкта дії, – втрачає словотвірний постфікс **-ся**, але це відхилення від норми у фраземній формі не має стосунку до порушення її нормативної семантики – "перебуваючи в стані розпачу, даремно докладати зусилля, щоб запобігти чомусь небажаному" [СФУМ 2008, 30]. Словотвірних змін, поза контекстом не позначуваних на фразеологічній семантиці, за участі суфіксів **-к-** і **-ист-**, відповідно, зазнають обидва складники фраземи **ІСКРА БОЖА**, що нормативно означає "талант, видатні здібності, природне обдарування" і "почуття благородного поривання; високі прагнення" [СФУМ 2008, 276], пор.: **БОЖИСТА ІСКОРКА**. Священний дар життя (Г. Б.). *...в країні велика нестача харчів, у зв'язку з чим демократія в небезпеці і вся надія на допомогу розвинутих країн Заходу. З хвилини на хвилину чекають прибуття цієї допомоги, а поки що доварюють останній бульйон з останніх костей, аби хоч якось підтримати серед цього промоклого люду божисту іскорку – священний дар життя* (Ю. Андрухович).

Морфеміка та словотвір одержують змогу підтримувати в діяльному стані фраземіку, зміцнювати її склад через специфічну природу самих фразем – одиниць кількаслівних за формою і різною мірою монолітних за значенням. Природно, лексика є опосередкованою ланкою в поповненні фраземіки за допомогою морфем. Через це появу переважної більшості фразеологізмів цілком можна спрогнозувати залежно від обсягів словозмінної і словотвірної парадигм їхніх опорних слів (проте не завжди можна наперед визначити фразеологічне значення, участь у створенні якого в окремих випадках бере тільки контекст). Зміни форми й семантики фразем пов'язані з вимогами до кодифікованих зразків виконувати нові пізнавальні та спілкувальні настанови мовців. Продукти істотних для фраземіки контактів з нижчими від неї мовними орбітами здебільшого одиничні в уживанні, авторські. Попри це деякі з таких текстових форм стають живильною підтримкою для сучасних українських загальномовних і аспектних фразеологічних словників, реєстри яких періодично оновлюють.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активні ресурси сучасної української номінації : Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пузирева, Ю. В. Романюк ; [відп. ред. Є. А. Карпіловська]. – К. : ТОВ "КММ", 2013. – 416 с.

Алексеев М. А. Словарь отфразеологической лексики современного русского языка / М. А. Алексеев, Т. П. Белоусова, О. И. Литвинникова. – М. : Азбуковник, 2003. – 400 с. – (Серия "Филологические словари русского языка").

Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища шк., 1987. – 136 с.

Бардукова Г. О. Норма і девіація в сучасній українській фраземіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Г. О. Бардукова. – Донецьк, 2014. – 18 с.

Белецкий А. А. Система и несистема в естественном языке / А. А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика. – К. : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1974. – № 2. – С. 20–31.

Белецкий А. А. Язык – динамическая знаковая система / А. А. Белецкий // Білецький А. О. Вибрані праці / [упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко]. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 529–535.

Жуйкова М. В. Актуальні проблеми вивчення компресії сталих виразів / М. В. Жуйкова // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 60, Т. 3. – С. 92–98.

Клименко Н. Ф. Двоїстість одиниць морфемної підсистеми мови як ознака її плинної рівноваги / Н. Ф. Клименко // Клименко Н. Ф. Вибрані праці / [упоряд. Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко]. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 462–464.

Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація : [монографія] / Ж. В. Колоїз ; [відп. ред. В. С. Калашник]. – К. : Акцент, 2007. – 310 с.

Петров А. В. Отфраземные гнезда в русском языке (на материале адъективных, адвербиальных и пропозициональных фразеологизмов) / А. В. Петров // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 100, Т. 2. – С. 74–81.

Попов Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов / Р. Н. Попов. – М. : Высш. шк., 1976. – 200 с.

Скрипник Л. Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 3–13. – 1969. – № 6. – С. 12–19.

Словник фразеологізмів української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с. – (Серія "Словники України").

Джерела фактичного матеріалу

Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів / Ю. Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 152 с.

Андрухович Ю. Таємниця.

Замість роману / Ю. Андрухович. – Харків : Фоліо, 2007. – 478 с. – (Література). Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с. Матіос М. Майже ніколи не навпаки / М. Матіос. – Львів : ЛА "ПІРАМІДА", 2007. – 176 с. Матіос М. Нація / М. Матіос. – Львів : ЛА "ПІРАМІДА", 2007. – 256 с. Шевчук В. Місяцева зозулька із Ластів'ячого гнізда / В. Шевчук // Вечеря на дванадцять персон : Житомирська прозова школа / [упор., передм., літ. ред. В. Даниленка]. – К. : Генеза, 1997. – 544 с. – С. 13–85.

Бардукова Г. А., к. філол. н., м. н. с.,
Інститут українського мови НАН України

РОЛЬ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ В ОБНОВЛЕНИИ УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

В статье исследуется участие морфем в развитии фраземики современного украинского языка. Определяются и детально описываются проявления подобного продуктивного взаимодействия составляющих различных языковых подсистем. Источниками иллюстративного материала послужили художественные произведения современных авторов, чей язык отличается богатым фразеотворчеством.

Ключевые слова: *языковая система, фраземика, фразема, фразеологизм, морфемика, словообразование.*

Bardukova G., PhD, Junior Scientific Officer
The Institute of the Ukrainian Language of NAS of Ukraine

THE ROLE OF WORD FORMATION IN ENRICHING UKRAINIAN PHRASEOLOGY

The role of morphemes in the development of modern Ukrainian phrasemics has been examined. The author has identified and analyzed the facts of this productive interaction of components belonging to different language subsystems. The material analyzed includes the works by modern authors, whose language is rich in phraseological units.

Keywords: *system of language, phrasemics, phraseme, phraseological unit, morphemics, derivation.*